

کاربرد نقش شیر در نشان‌های مصور تشکیلات مصر مملوکی

نگار ذیلابی^۱، سید جمال موسوی^۲، بیان شیخ احمدی^۳

(دریافت مقاله: ۹۷/۰۴/۲۲ - پذیرش نهایی: ۹۷/۰۹/۱۳)

چکیده

یکی از سنت‌های تشکیلاتی در مصر عصر ممالیک استفاده گسترده از نشان‌های مصور (رنک، جمع آن رنوک) با نقوش مختلف حیوانات، گیاهان و اشیاء بود. این مقاله به این پرسش اصلی پرداخته است که از میان نقوش حیوانی متداول در نشان‌های تشکیلاتی ممالیک، نقش شیر در چه موضعی و برای چه کسانی و به چه منظوری استفاده می‌شده است؟ در این پژوهش تلاش شده است در گام نخست، موارد متعدد کاربرد نقش شیر، احصاء و سپس به منظور دریافت درک صحیحی از ذهنیت‌های فرهنگی مرتبط با این نقش، سابقه تاریخی کاربرد و چگونگی تطور نقش شیر، در بستر تاریخی و فرهنگی مصر عصر ممالیک بررسی و تحلیل گردد. این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی، بسامد کاربرد و مفهوم تشکیلاتی نشان‌های مصور با نقش شیر را در منابع تاریخی متقدم و نیز در آثار موزه‌ای برجای مانده از عصر ممالیک بررسی کرده است.

کلید واژه: نشان مصور، رنک، ممالیک، نقش شیر.

۱. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران؛

Email: N_zeilabi@sbu.ac.ir

۲. سید جمال موسوی، دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران؛

Email: jmoosavi@tu.ac.ir

۳. بیان شیخ احمدی، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه شهید

Email: Baian.sh1367@gmail.com

بهشتی، تهران، ایران؛

مقدمه

براساس یافته‌های باستان‌شناختی، از دیرباز نقوش حیواناتی چون شیر، عقاب و ... بر پرچم‌های اقوام و ملل مختلف به کار می‌رفته است. بر این اساس کاربرد نقوش حیوانی در تشکیلات دوره ممالیک هم در نگاهی وسیع، تابعی از این سنت دیرین و بی‌ارتباط با تاریخ مصر و سوریه باستان نیست، اما برای درک صحیحی از ذهنیت‌های فرهنگی مرتبط با این نقوش و چگونگی تطور آن‌ها، می‌بایست سابقه تاریخی کاربرد هر یک از آن نقوش را در بستر تاریخی و فرهنگی مختص خود واکاوید. با این همه با توجه به سنت حرمت صورت‌گری به ویژه تصویر کردن موجودات ذی روح در شریعت اسلام، نقوش حیوانی نسبت به نقوش استیلیزه گیاهی و نیز اشیاء بی‌جان، در نگارگری و هنر اسلامی، از بسامد بسیار کمتر و محدودتری برخوردار است. از همین رو، در بررسی نقوش نشان‌های مصور نیز، در مقایسه با کاربرد فراوان نقش اشیاء و ابزارها و نیز نقوش گیاهی، موارد استفاده از نقوش حیوانی بسیار محدودتر بوده است. از جمله نشان‌های حیوانی پر بسامد خاص سلاطین و امرا در دوره ممالیک، نقش شیر است که در این پژوهش، مواضع کارکرد و مفهوم این نقش در تشکیلات اداری ممالیک بررسی شده است.

پیشینه پژوهش

با اینکه در باره نشان‌های مصور مملوکی آثار متعددی به زبانهای انگلیسی و عربی نگاشته شده، اما درباره نقش شیر در دوره ممالیک اثر مستقلی نگاشته نشده است. از میان تحقیقات مربوط به نقوش در دوره اسلامی، مایر در کتاب Saracenic Heraldry^۱ و رشا عدره در پایان نامه خود تحت عنوان *الرنوک المملوکیة فی دمشق^۲* و احمد عبدالرزاق احمد در کتاب *الرنوک الاسلامیة^۳*، از این نقش ذیل نشان‌های شخصی نام برده و به مواردی از کاربرد این نشان در این دوره اشاره کرده‌اند. این سه اثر با اینکه آثاری عمومی محسوب می‌شوند، اما صفحاتی را به وصف کاربرد نقش شیر در دوره ممالیک اختصاص داده‌اند، هر چند احصاء موارد کاربرد این نشان در هر سه اثر ناقص

1. Mayer, Leo Ary, *Saracenic Heraldry*, New York, Oxford, 1933.

۲. عدره، رشا، "الرنوک المملوکیة فی دمشق"، دمشق، کلیة الآداب و العلوم الانسانیة جامعة دمشق، ۲۰۱۲-۲۰۱۳.

۳. احمد، عبدالرزاق احمد، "الرنوک الاسلامیة"، قاهره، کلیة الآداب، ۲۰۰۱.

است. به استثنای این سه اثر که به تفصیل بیشتر به این مطلب پرداخته‌اند، در موارد دیگر به اختصار و اجمال بسیار در باره این نقش سخن رفته است: نگار ذیلابی در تنها مقاله فارسی در باره رنوک تحت عنوان «نشان‌های مصور در مصر مملوکی»،^۱ محمد مصطفی در مقاله «الرنوک فی عصر الممالیک»،^۲ احمد عبدالرزاق در مقاله «الرنوک علی عصر سلاطین الممالیک»،^۳ جمال محمد محرز در مقاله «الرنوک المملوکیة»،^۴ ابراهیم علی طرخان در کتاب *مصر فی عصر دولة الممالیک الجراکسة*،^۵ مایسة محمود داوود در مقاله «الرنوک الاسلامیة»،^۶ عبدالغنی محمد عبدالله در مقاله «الرنک: الفن القديم المتجدد»^۷ و نیز مقاله دیگری تحت عنوان «الشعارات المملوکیه (الرنوک)»،^۸ سمیر عبدالفتاح رزق در مقاله «الرنوک، دلالاتها و استخداماتها فی عصر الممالیک»^۹ و ناصر رباط در مقاله Rank در *دایره المعارف اسلام*^{۱۰} تنها به توضیح مختصر و گاهی تنها به اشاره‌ای از این نشان بسنده کرده‌اند.

آسیب شناسی تفاسیر و تأویل‌های رایج در باره نقوش حیوانی در دوره باستان

در مطالعات متأخر و پژوهش‌های مرتبط با تصاویر حیوانی، تفسیر و تأویل‌های کلی، بدون توجه به اقتضات زمانی و مکانی شکل‌گیری هر نقش و نشان، بسیار متداول است. در این پژوهش ضمن اینکه گاه بناچار تفاسیر رایج در مطالعات را برشمردیم، پیشاپیش بر سست بودن پایه‌های بسیاری از این تفاسیر اذعان داشته و به‌ویژه درباره دوره مطالعاتی مورد بحث، تلاش کرده‌ایم حتی‌الامکان از دام چنین تأویل‌های فراتاریخی برحذر باشیم.

۱. ذیلابی، نگار، "نشان‌های مصور در مصر مملوکی"، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۶، ۱۳۸۶.

۲. مصطفی، محمد، "الرنوک فی عصر الممالیک"، الرسالة، العدد ۴۰۰، ۱۳۶۰ ق.

۳. احمد، عبدالرزاق احمد، "الرنوک علی عصر سلاطین الممالیک"، المجلة التاريخية المصرية، العدد ۲۱، ۱۹۷۴.

۴. محرز، جمال محمد، "الرنوک المملوکیة"، المقتطف، العدد ۹۸، ۱۳۶۰ ق.

۵. طرخان، ابراهیم علی، *مصر فی عصر دولة الممالیک الجراکسة*، قاهره، مکتبة النهضة المصرية، ۱۹۶۰.

۶. داوود، مایسة محمود، "الرنوک الاسلامیة"، مجلة الدارة، العدد ۳، ۱۹۸۲.

۷. عبدالغنی، محمد عبدالله، "الرنک الفن القديم المتجدد"، مجلة الفيصل، العدد ۹۴، ۱۹۸۵.

۸. عبدالغنی، محمد عبدالله، "الشعارات المملوکیه (الرنوک)"، الوعي الاسلامی، جمادی الاولى ۱۳۹۷، ش ۱۴۹.

۹. رزق، سمیر عبدالفتاح، "الرنوک، دلالاتها و استخداماتها فی عصر الممالیک"، کلیه اللغة العربیة بالقاهرة، ۱۴۲۰، العدد ۱۸.

10. Rabbat, Nasser, Rank, "Rank", EI2, Leiden, E.J.Brill, Vol. 8, 1995.

در کشف ذهنیات مندرج در تصاویر کهن، مرزهای اسطوره و عقاید عامیانه کاربردی، هم‌چنان امری مبهم است. با اینکه در بسیاری از پژوهش‌های آیکونوگرافیک، تحلیل این تصاویر و رمزگشایی از آنها بسیار معمول است و کتاب‌ها و آثار مربوط به تمدن‌های باستان و آثار هنری باستانی آکنده از تحلیل و تاویل است، اما فقدان اطلاعات و داده‌های جانبی در باب فرهنگ‌ها و نحوه فکر و اندیشه و زیست بوم فرهنگی در تمدن‌های گوناگون، امکان مطالعات دقیق در این حوزه را سلب کرده و هر تحلیلی با صدها اما و اگر و تردید مواجه است. ما دقیقاً نمی‌دانیم برای مثال در تفسیر تصاویر یافت شده در جیرفت هزاره سوم قبل از میلاد، تصویر شیر و پلنگ و دیگر گربه سانان، نماد شجاعت، دلیری، قدرت، توان جنسی، باروری و مانند اینها است و مثلاً مار نماد باران، رود، باروری، حاصلخیزی (رفیع‌فر و ملک، ۳۰-۳۱). آیا مردمان سه هزار سال پیش از میلاد جیرفت هم فکری شبیه تصور کنونی ما داشته‌اند؟ آیا آن‌ها این تصاویر را این‌گونه می‌فهمیده‌اند؟ این تصاویر چه کاربردی در زندگی آنها داشته است؟ اگر چنین است در همین مثال ساده، تصویر دیگری که از جنگ و جدال پلنگ و مار در همین آثار جیرفت به دست آمده نماد چیست؟ اگر این تفسیر و تحلیل‌ها درست باشد چرا نماد قدرت و باروری با نماد باران و حاصلخیزی سر جنگ داشته است؟ درباره همین مثال با پرسش‌های بی پاسخ بسیاری مواجهیم و در حقیقت فقط با حدس و گمان و گاه تطبیق‌هایی که خود مبنای روشنی ندارند، دست به تحلیل و تفسیر می‌زنیم. بازسازی بافت فرهنگی هر دوره و هر منطقه برای یافتن دلالت معنایی نقوش و کشف فضای موثر در شکل‌گیری و کاربرد این نقوش از لوازم و ضروریات مباحث آیکونوگرافی است؛ لذا در این پژوهش درباره نقش شیر، فقط به مواردی که بتوان برای آن زمینه فرهنگی نسبتاً روشنی ترسیم کرد وارد شده‌ایم و شاید بتوان گفت وجه تمایز این پژوهش با انبوه مطالعات آیکونوگرافیک درباره نقش شیر در این نکته است که در اینجا با انتخاب یک دوره تاریخی مشخص و با التفات به بستر فرهنگی شکل‌گیری این نقش به عنوان نشانی تشکیلاتی و نیز با تاکید بر آثار موزه‌ای در دسترس، از فضاهای حدسی و تخیلی مرسوم در مطالعات نشانه‌شناختی دور شده و در باره نشان شیر، یک مطالعه موردی معین تاریخی انجام شده است.

سابقه کاربرد نقش شیر در دوران باستان

شیر از جمله نشان‌هایی است که در دوران باستان و در سرزمین‌های مختلف از آن

استفاده می‌شد. با اینکه در باره این نقش هم مثل انبوه نمادهای دیگر در اسطوره‌ها و باورهای مردمان دوران باستان و دوره‌های تاریخی دیگر بسیار نوشته شده، اما مشکل عمده همه این نوشته‌ها این است که هیچ یک با رویکرد تاریخ فرهنگی به تبیین و تفسیر این نقوش نپرداخته‌اند؛ به عبارت دیگر این تفسیرها عمدتاً با رویکردهای غیر تاریخی بوده و اقتضات زمانی و مکانی هر نقش در تفسیر آن کمتر دخالت داده شده است. چنان‌که در باره نقش شیر هم به کرات گفته شده که نزد مردمان خاور باستان همواره نماد شهریاری، دلاوری، سلطنت و شجاعت بوده و همواره از مهم‌ترین الگوهای کهن در میان ایرانیان به شمار می‌رفته است. به نظر می‌رسد تلازم این نقش با پادشاه در ایران و این‌که نقش شیر غالباً در کنار پادشاهان ترسیم می‌شده، سبب شده تا به عنوان یک نماد سلطنتی و نشانه‌ای از قدرت و شجاعت تعبیر شود. نیرومندی شیر در سرزمین‌های دیگر نیز او را همسان شهریاران نشانده، از این‌رو شاهان بسیاری نام لئو، لوون، اسد، شیر یا ارسلان بر خود نهاده‌اند و هنوز هم در باور عام شیر نماد شهریاری است به‌طوری‌که در خواب‌گزاری از آن به شاه تعبیر می‌شود (طاهری، ۸۳-۸۴). گفته شده است که شیر برای مصریان باستان نیز نماد شهریاری بوده است و پیروزی بر نوبیان، دشمنان سنتی خود را با غلبه‌ی شیر بر سرباز نوبی نشان می‌داده‌اند و پایه سریرهای شاهان مصر از پنجه شیر تشکیل شده است (همو، ۸۹). با این همه ذهنیت‌های کهن‌تر و ریشه دارتری در باره تأثیرات جادویی این نقش در زمینه تأثیرات نجومی و باورهای عامیانه مربوط به برج اسد در میان مصریان سابقه داشته که می‌تواند در تفسیر این نقش موثر باشد. در ایران پیش از اسلام و به دنبال آن در ایران دوره اسلامی نیز سیاره خورشید و برج اسد نماد اقلیم ایران‌شهر (اقلیم چهارم) بوده است (موسوی، ۲۴).

ذهنیت‌های مرتبط با نشان شیر در مصر براساس سابقه تلقی‌های سحرآمیز

جهان‌بینی مبتنی بر سحر و جادو و بویژه تأثیر و وساطت نقوش و تصاویر در این حوزه، از باورهای رایج مصریان بود (برای توضیح تفصیلی در این باره، نک: ذیلابی، «پیوند صورتگری»، ۱۴-۲۰). در اساطیر و قصص مصری درباره هیاکل عظیم مصر همچون ابوالهول (بلهیت) که به شکل سر آدمی و تن شیر است افسانه‌هایی سینه به سینه رواج داشت، از آن جمله این‌که نخستین ملوک مصر و پادشاهانی چون نقراوش و برادرش سورت به علوم طلسمات آگاه و مسلط بودند و قدرت دخل و تصرف در تمام امور را

داشتند، چنانکه شیرها را رام کرده و بر آنها سوار می‌شدند و از این‌رو هیاکل و مجسمه‌های شیر در این سرزمین نشان تسلط پادشاهان بر قدرت جادویی شیران بوده است (نک: بکری، ۵۵۵/۲؛ درباره ارتباط اهرام مصر با مقاصد جادویی نیز نک: حمیری، ص ۱۶). یاقوت حموی هم در معجم البلدان (۴۰۱/۵) مجسمه ابوالهول را طلسم طوفان و رمل دانسته است. این باورهای عامیانه درباره قدرت جادویی نقش شیر در متون مختلف متاخر هم قابل شناسایی است و نشان دهنده تداوم این افکار در فرهنگ عامه است، چنان که در سفرنامه اولیا چلبی (۳۶۶/۲) در باره ویرانه‌های شهر سبع گفته شده که در مکانی در این شهر مجسمه‌های حیوانات وحشی از جمله تعدادی شیر هست و مردم معتقدند این شهر، مکان زورآزمایی موسی و فرعون بوده و اینها تماثیل برساخته ساحران فرعون بوده که به اذن خدا به سنگ تبدیل شده‌اند. به تعبیر ابن خلدون (۷۶۶/۲) مصریان شیفتگی به سحر و جادو را از نیاکان خود به ارث برده بودند و برای اهداف مختلف به طلسم خانه‌ها (برای جمع بر/ابراه) که مرکز اصلی حل مشکلات زندگی روزانه آنها بود، مراجعه می‌کردند. در این طلسم خانه‌ها، نقش شیر از جمله نقوش پربسامدی بود که در گره‌گشایی از بسیاری از مشکلات و اهداف کارساز تلقی می‌شد. به نوشته ابن خلدون (همانجا)، مصریان معتقد بودند که گنجینه‌هایی در مجاری رود نیل، دفن شده و راهکارهایی جادویی برای خشکاندن آب در آبراهه‌های حواشی نیل داشتند تا به این گنج‌ها دست یابند. یکی از روش‌های رایج برای خشکاندن آب این بود که تصویری به شکل انسان و با سر بچه شیر ترسیم می‌کردند و در برج اسد اعمالی جادویی بواسطه این تصویر انجام می‌دادند و هدف حاصل می‌شد. ابن خلدون (۱۰۴۵-۱۰۴۶)، هم‌چنین به نقل از مسلمه بن احمد مجریطی نویسنده غایه الحکیم، درباره طلسمی موسوم به «طالع اسد» یاد کرده و نحوه برساختن آن را با این جزییات توضیح داده که روی قالبی صورت شیری را ترسیم می‌کنند که دم خود را بلند کرده و سنگی به دندان گرفته و آن را به دو نیم کرده است، سپس رو به روی شیر ماری را ترسیم کنند که به سمت چهره شیر می‌خزد...، زمان برساختن این طلسم بایستی در اول یا سوم برج اسد باشد و کسی که این طلسم را همراه داشته باشد نسبت به زبردستان خود توانایی می‌یابد و در نظر آنها گرامی و ارجمند و مطاع می‌گردد. نویری هم در نهایه الارب (۳۲/۱۵) از طلسم خانه‌های مصر در شهرهای مختلفی چون دندره یاد کرده که در آنها مجسمه انسانی با سر شیر شاخدار از وسائط و لوازم اعمال جادویی

بوده است. به نظر می‌رسد این باورها درباره قدرت جادویی مجسمه‌ها و تصاویر حیوانی از جمله شیر در سنت‌های بت پرستی و عقاید جادو محور اقوام مجاور هم رخنه کرده بوده است. از جمله می‌توان گفت بت یغوث که به شکل شیر بوده در ارتباط با همین آبخور فرهنگی دارای قدرت تلقی می‌شده است (ابشیهی، ۳۳۰)؛ نیز عقاید اعراب و ساکنان مناطقی چون مصر، سوریه باستان و عربستان درباره گروه جنیانی که تحت فرمان سلیمان بوده‌اند و بدنی به شکل فیل و سر شیر داشته‌اند (همو، ۳۷۹؛ نویری، ۱۸۷/۱۴)، یا تمثال‌های شیر در بنای اسطوره‌های غمدان (نویری، ۳۸۴/۱) احتمالاً با این مضمون کهن مرتبط بوده است. شاید از همین جهت بوده که به نوشته جاحظ (الحیوان، ۲۱۴/۱؛ ۷۹/۷؛ الرسائل الادبیه، ۱۴۷)، اعراب ساکن این مناطق نقش شیر را به فال نیک می‌گرفتند و بر این باور بودند که ویژگی‌های اصلی قهرمانان و دلیران و صفاتی چون شجاعت، قوت، شکوه، شوکت و سرسختی به واسطه این نقش محقق می‌گردد (نک: زمخشری، ۱۰۶/۵؛ راغب، ۱۵۲/۲).

شاید بتوان نقطه اشتراک بسیاری از باورهای مرتبط با نقش شیر در نواحی مختلفی همچون مصر، شام، عربستان و حتی ایران را در عقاید مشترک «احکام نجومی» مربوط به برج اسد و نقاط اشتراک در زمینه فرهنگی مربوط به متون جغرافیای نجومی، تفسیر و تاویل کرد. به نوشته بیرونی (۲۹۸، ۴۴۱) از میان صور فلکی، نقش اسد در میان ملل مختلف این منطقه رواج داشته و برای مثال بسیاری از مردمان ساکن در این مناطق بر این باور بوده‌اند که از منازل فلکی، سه ستاره‌ای که میان اسد و عقرب قرار دارند، بهترین مواقع و اوقات هستند و در این جایگاه در پشت موقف شیر، موالید بسیاری از انبیاء و اولیاء اتفاق افتاده، چنان که بر این باور بوده‌اند که زمان تولد موسی همزمان با طلوع اسد و حلول ماه در قسمت پنجه‌های شیر بوده است.

نقش شیر در دوره ممالیک

نشان گربه یا شیر به همراه نشان‌های مصور حیوانی دیگر جزو ماندگارترین نشان‌های به کاررفته در دوره ممالیک است، اما پیش از آنها نیز مسبق به سابقه‌ای کهن است. برای نمونه احمد بن طولون مؤسس سلسله طولونیان در مصر و شام (حک: ۲۵۴-۲۹۲)، ایوبیان و حکومت‌های محلی مثل آل رسول (حک: ۶۲۶-۸۵۸) و بعدها عثمانی‌ها هم از این نشان استفاده کرده‌اند. اولین نمونه تاریخ‌گذاری شده، دو نشان شیر است که رو به روی آن‌ها یک مرد با عقاب ایستاده است. این نشان بر دروازه اورفا در حران در زمان

حکومت ملک مظفر شهاب الدین غازی پسر ملک عادل ابوبکر (حک: ۶۱۷-۶۴۲) در اورفا (رها) بین سال‌های ۶۰۸-۶۱۷ نقش شده است (Mayer, 118) (تصویر شماره ۱). از دیگر نمونه‌های ایوبی می‌توان از ملک ظاهر غیاث الدین غازی بن ملک ناصر یوسف (حک: ۵۸۲-۶۱۳) نام برد که این نقش را در باب الفرّج حلب به کار برده است. این نشان با طول ۱۰۴، عرض ۱۵/۳ و ارتفاع ۵۰ سانتی‌متر هم اکنون در موزه ملی حلب نگه‌داری می‌شود (تصویر شماره ۲). علاوه بر سلطان بیبرس و پسرش ملک سعید برکه خان که این نقش را به عنوان رنک خود استفاده کرده‌اند (العرینی، ۲۲۸)، می‌توان از ملک منصور صلاح الدین محمد، ملک اشرف شعبان دوم، ملک منصور علاءالدین علی، ملک ظاهر برقوق، ملک ناصر فرج بن برقوق، ملک مظفر ابوسعادت بن ملک مؤید، ملک اشرف آینال، ملک اشرف قایتبای و ملک ظاهر قانصوه غوری اول نام برد که این نقش را بر سکه‌های دینار، درهم و فلس ضرب کرده بودند.

رنک مخصوص ملک ظاهر بیبرس (حک: ۶۵۸-۶۷۶) شیر بود (Rabbat, 431) و از چنان شهرتی در دوره ممالیک برخوردار بود که گاه از بیبرس با لقب شیر یاد می‌شد (ذیلایی، ۱۳۸۶، ۱۲۳)؛ چنان‌که براساس گزارشی در *زبدۀ الفکر فی تاریخ الهجرة* (بیبرس، ص ۱۴۴-۱۴۵)، در اثنای جنگ بیبرس با مغولان اشعاری در سپاه او بر سر زبانها بود که از پرچم‌های سیاه با نشان شیر و قدرت و دلیری و جنگاوری بیبرس حکایت داشت.^۱ هرچند این قول نیز می‌تواند صحیح باشد که این لقب توضیح دهنده اسم او (برس) بوده است که در ترکی قیجاقی به معنی پلنگ است (کاشغری، ۲۸۸/۱). به نوشته ابن ایاس (۱/ ۳۴۱) بیبرس صاحب جنگ‌های زمستانه، تابستانه و هم‌چنین فتوحات زیادی بوده که به این دلیل او را پدر فتوحات (ابوالفتوحات) می‌نامیدند. می‌توان گفت که سلاطین، امرا و فرماندهان جنگی با استفاده از رنک شیر و عقاب می‌خواستند عظمت و قدرت خود را نشان دهند؛ حتی سلاطین ضعیف هم به این وسیله احساس قدرت می‌کردند؛ مانند قانصوه غوری که در قلعه دمشق رنک شیر را به عنوان نشان خود نقش کرده بود. نیز یشبک من مهدی (د. ۸۸۵) از امرای عالی رتبه دربار قایتبای، در سال ۸۷۵ در جنگ با شهسوار بیگ، از رنک شیر در پرچمش استفاده کرد^۲ (برای

۱. زعمت بنو قاقان ان خیولنا
فاتاهم جيش النبي يومه ملك
بعضائب سود علیها رنکه
تخشی العبور الیهم فی الماء
الزمان الظاهر الالاء
اسد تصید فوارس الیهیجاء
۲. «صنع فی رنکه سبع».

مواردی دیگر نک: بیبرس، زبده/الفکر، ص ۲۱۲).

در بیشتر بناها و عماراتی که در دوره بیبرس به دستور او ساخته شده نشان مخصوص او به کار رفته است. از مشهورترین این بناها پل درندگان (قناطرالسباع) است که نامش را نیز از رنک بیبرس گرفته است که آن را با سنگ بر پل نقش کرد. قناطرالسباع در واقع شامل دو پل بود که بیبرس در خلیج مصر آنها را بنا کرده بود (مقریزی، ۳/ ۲۶۰-۲۶۱؛ بقاعی، ۱۴۰/۲). به گزارش مورخان، زمانی که ملک ناصر محمد بن قلاوون می‌خواست میدان سلطانی را در مکان بستان الخشاب بسازد به دلیل ارتفاع زیاد پل، هر بار که می‌خواست به میدان سلطانی برود از پل عبور نمی‌کرد و شایع کرده بود که هنگام عبور از پل کمرش درد می‌گیرد، اما منظور این بود که او خوش نداشت آثار منسوب به سلاطین پیش از خود را ببیند. بنابراین به امیر علاءالدین علی بن حسن مروانی والی قاهره دستور داد که پل را خراب و از ارتفاع اولیه آن بکاهد و عریض‌تر بسازد و هنگام بازسازی دیگر رنک شیر را نقش نکند و این باعث به وجود آمدن شایعاتی شد مبنی بر این که سلطان به سبب این که رنک شیر را از بین ببرد و اثری از سلاطین قبلی باقی نماند پل را خراب کرده است؛ در پی این شایعات سلطان به امیر علاءالدین علی بن حسن مروانی دستور داد که رنک شیر را دوباره بر روی پل حک کنند (مقریزی، ۳/ ۲۶۰-۲۶۱). رنک‌ها از جمله در مورد فوق کمابیش به مثابه کتیبه بنا، سازنده یا بانی بنا را معرفی می‌کرد. گاهی اوقات نیز این رنک در کنار کتیبه خطی به کار می‌رفت. برای نمونه بر درهای یکی از زوایای صوفیه قلندریه در دمشق (کنار مزار سیده سکینه)، علاوه بر کتیبه‌ای که سازنده زاویه را «السلطان الملك الظاهر الصالحی» معرفی می‌کند نقش شیر هم رسم شده است (ابن طولون دمشقی، ۶۱) (تصویر شماره ۳).

از جمله نمونه‌های دیگر که می‌توان به آن اشاره کرد پل لیدا است که در اصطلاح محلی به جسر جنداس معروف است. بر بدنه این پل دو کتیبه با متن‌های یکسان و در کنار کتیبه‌ها نقش دو شیر حک شده که با توجه به آنچه از کتیبه برمی‌آید بیبرس در زمان حکومتداری فرزندش ملک سعید برکه خان در رمضان سال ۶۷۱ دستور ساخت آن را داده است (Mayer, 109) (تصویر شماره ۴).

هم‌چنین در مدرسه ظاهریه که بیبرس در سال ۶۶۱ دستور ساخت آن را داده و امروزه جز ایوان شرقی و قسمت راست در اصلی آن که شامل اسم بانی و تاریخ ساخت

بنا است، چیزی باقی نمانده است، جلوی پنجره جنوب غربی دو نشان شیر رو به روی هم، در زیر هفت شکل پیکان مانند دیده می‌شود که درون آن‌ها نقوش گیاهی منقوش است. دو نوار افقی در قسمت پایینی شیرها وجود دارد که در نوار بالایی با پهنای کم، گل زنبق درون دایره و در نوار دیگر با پهنای زیاد طرح چلیپا اجرا شده است (تصویر شماره ۵). هم‌چنین بر روی درکوب ستاره مانند مسجد بیبرس نیز نشان شیر درون طرح‌های اسلیمی اجرا شده است (تصویر شماره ۶).

از جمله بناهای دیگر بر جای مانده از دوره بیبرس که نشان شیر بر آن حک شده می‌توان به قلعه الحصون که امروزه روستای بزرگی در کشور سوریه است اشاره کرد. کتیبه ای سه خطی بر بالای در ورودی قلعه وجود دارد که در ابتدا و انتهای خط دوم دو نشان شیر منقوش شده است و متن کتیبه حاکی از این است که دستور تجدید بنای قلعه توسط بیبرس در تاریخ ظهر روز سه شنبه بیست و پنجم ماه شعبان سال ۶۶۹ صادر شده است (تصویر شماره ۷).

از دیگر بناهای به یادگار مانده از دوره بیبرس که می‌توان رنگ حیوانی شیر را در آن جستجو کرد دژ کرک است که در حال حاضر کتیبه‌ای با دو نشان شیر در دو طرف درب ورودی برج دیده بانی دژ بر آن حک شده است که اصلاً به زمان ساخت آن اشاره نشده و تنها به ذکر القاب مختلف بیبرس اکتفا شده (Mayer, 107).

جالب‌تر این که خود بیبرس در ضرب سکه‌هایش و نشان‌دن رنگ شیر بر آن‌ها تفاوتی آشکار قائل شده است به این‌گونه که در سکه‌های دینار (طلا) و درهم (نقره) شیر در قسمت پایین سکه در حالی که به سمت چپ قدم برمی‌دارد حک شده، اما در سکه‌های فلسی (مس) ما بین دو کلمه السلطان و الملک الظاهر حک شده است (تصویر شماره ۸). در دوره حکومت بیبرس رنگ او بسیار مورد استفاده قرار می‌گرفت از جمله می‌توان به نامه‌های رسمی و اداری اشاره کرد که به جای مهر و تمغا، رنگ سلطان به کار می‌رفت؛ از گزارش‌های به دست آمده از بدر الدین عینی، بیبرس در سال ۶۶۷ نامه خود به اباقا مغولی را با رنگ شیر مهر کرد (عینی، ۴۳ / ۲). هم‌چنین در جشن پیروزی بیبرس بر مغولان در سال ۶۷۱ نیز برخی از شعراء و زنان اشعاری را سروده بودند که در آن از شجاعت بیبرس و نقش سیاه شیر بر پرچم‌های زرد رنگ لشکر (عصائب) آنان سخن به میان آمده بود^۱ (عینی، ۱۰۴).

از مجموعه سکه‌های به دست آمده از دوره ممالیک اطلاعات جالب توجهی به دست می‌آید، از جمله اینکه ملک سعید برکه خان (۶۷۶-۶۷۸) نشان شیر را بر سکه‌های درهم خود که در دمشق و قاهره ضرب شده بود، نقش کرد (Lavoix, 295-298) (تصویر شماره ۹). هم‌چنین منصور صلاح‌الدین محمد (۷۶۲-۷۶۴) بر قسمت رویی یکی از سکه‌های فلسی از رنک شیر به همراه خورشید درون خط محیطی دایره که در حاشیه آن کلمه حماة نقش بسته، استفاده کرده است و در قسمت پشت سکه هم رنک جام درون خط محیطی دایره تصویر شده است که در حاشیه آن لقب او آمده است؛ زمان ضرب این سکه معلوم نیست (Balog, 392) (تصویر شماره ۱۰).

ملک اشرف شعبان دوم (۷۶۴-۷۷۸) نیز روی سکه‌های فلسی رنک شیر را حک کرده است؛ برای نمونه در قسمت رویی سه تا از سکه‌ها که در حماة به سال ۷۳۳ ضرب شده، رنک شیر به سمت چپ قدم برمی‌دارد و در پشت سکه درون یک خط محیطی مربع شکل عبارت الملك الاشرف و در حاشیه آن کلمه حماة نقش شده است، اما روی سکه‌ای دیگر، شیر به سمت راست قدم برمی‌دارد و در یکی دیگر رنک شیر در مرکز هر دو قسمت رو و پشت سکه نقش شده است (Lane Poole, 9/361) (تصاویر شماره ۱۱).

ملک ظاهر برقوق (حک: ۷۸۴-۷۹۱ و ۷۹۲-۸۰۱) در مرکز قسمت پشت دو عدد از سکه‌های فلسی که در حلب ضرب شده و تاریخ ضرب آنها به دوره دوم حکومتش باز می‌گردد، از رنک شیر استفاده کرده است؛ با این تفاوت که بالای یکی از شیرها رنک جام تصویر شده است. قسمت رویی هر دو سکه به سه شطفه تقسیم شده که شطفه بالایی ناخوانا است که احتمال دارد مکان ضرب باشد. شطفه میانی عبارت الملك الظاهر و در شطفه میانی یکی دیگر از آنها عبارت عز نصره معلوم است، اما در دیگری پاک شده است. در شطفه میانی قسمت پشت یکی دیگر از سکه‌های فلسی مضروب در حماة که تاریخش معلوم نیست، رنک شیر آمده که در شطفه بالایی همان سکه کلمه حماة آمده است. در مرکز قسمت رویی عنوان الملك الظاهر آمده که حاشیه آن ناخوانا است (Balog, 595) (تصویر شماره ۱۲).

متهيين لغارة شعواء
مغل و كرج فيهم و خطاء
غلطوا و حيب مقصد الاعداء
ملك الزمان الظاهر الآلاء
اسد بصيد فوارس الهيجا

→ فأتوا إلى شطّ الفرات و طلبوا
و تجلت من بينهم أقشيّة
فصدوا بهذا منعنا عن برهم
فأتاهم جيش النبي يؤمهم
بعضائب* سود عليها رنكة

سلطان قانصوه غوری (۹۰۶-۹۲۲) نیز از رنک شیر در کتیبه دیوار شمالی قلعه دمشق (بازسازی شده در سال ۹۱۴) استفاده کرده است. کتیبه در سه سطر نوشته شده که سطر دوم به وسیله دو رنک شیر احاطه شده و خرطوش سلطان قانصوه که در میانه سطر قرار گرفته، کتیبه را قطع کرده است (تصویر شماره ۱۳).

سطر اول: بسم الله الرحمن الرحيم نصر من الله و فتح قريب.

سطر دوم: امر بتجدید هذا البرج المبارك بعد انهدامه مولانا السلطانی المجاهدی المرابطی المالک الملک الاشرف ابونصر الغوری خادم الحرمين الشريفین مهزم الجيش عز نصره بتاريخ رجب الفرد سنة اربع عشر و تسعمائة.

سطر سوم: الحمد لله. عمل الواثق بره العزیز احمد بن العطار

خرطوش: قانصوه - الملک الاشرف - عز نصره (عدره، ۲۰۱۲-۲۰۱۳، ۲۳۰-۲۳۱).

از دیگر امرای مملوکی که رنک شیر را به صورت ترکیبی با نشان دیگری (بقچه نشان جامه داری) انتخاب کرده بود، آیدمر قیمری است؛^۱ نشان او شامل بقچه در یک محیط تقسیم نشده و شیر سفید با گام‌های بلند است که بر روی طشتی مسی باقی مانده که کتیبه آن به وسیله سه نشان بقچه و سه نشان شیر که بقچه خطوط فرد و شیر خطوط زوج را از هم جدا کرده، قطع شده است. در کتیبه به مقام جامه‌دار بودن او اشاره شده است (Mayer, 85) (تصویر شماره ۱۴).

به نظر می‌رسد رنک شیر، مفهوم قدرت یا استمداد قدرت را القا می‌کرده و بر همین اساس امرای زیادی بوده‌اند که با وجود داشتن رنوک مخصوص به خود، از این نقش نیز استفاده می‌کرده‌اند. برای نمونه می‌توان به جنگی که در سال ۸۷۵ میان یشبک من مهدی از امرای عالی رتبه قایتبای و شهبسواربیگ از فرمانروایان سلسله ذوالقدریه^۲ در جنوب شرقی آناتولی رخ داد، اشاره کرد. چون در سپاه یشبک من مهدی تعداد زیادی از مملوکان سلاطین پیشین و امرای هزارتایی و جز آن حضور داشتند، باعث شده بود که نزدیک به پانصد پرچم با علائم مخصوص سلاطین و امرا وجود داشته باشد و به همین خاطر یشبک رنک خود را به دلیل تمایز از دیگر رنوک و نشان دادن قدرت سپاه ممالیک که با تجملات

۱. از ممالیک بیبرس که حاکم کرک بود. در سال ۶۷۰ به عنوان نایب السلطنه شام انتخاب شد و در سال ۷۰۰ هجری درگذشت.

۲. برای مطالعه‌ی بیشتر نک: رییس نیا، رحیم، «ذوالقدر یا ذوالقدریه»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳، ج ۱۸.

فراوانی در این جنگ حضور داشتند، شیر انتخاب کرد (ابن ایاس، ۵۹/۳).

با این‌که در دوره ممالیک رنگ‌ها عمدتاً درون دایره محیطی یا گاه درون اشکال دیگر مثل مربع یا اشکال نوک تیز رسم می‌شد، رنگ شیر عمدتاً بدون خط محیطی بود و در حالت بالا بودن پای راست و دم منقوش می‌شد؛ چنان‌که گویی به جلو گام برداشته است (ذیلایی، ۱۲۴)؛ جز در یک مورد و آن هم چراغدان خمره‌ای شکل شمس الدین طنبا است که با قطر ۱۸/۵ و ارتفاع ۲۱/۵ سانتی‌متر در موزه هنر اسلامی قاهره نگه‌داری می‌شود. بدنه طلایی رنگ چراغدان به دو نوار افقی تقسیم شده است که نوار پایینی طلایی رنگ است و روی نوار سیاه رنگ بالایی کتیبه‌ای با خط نسخ طلایی رنگ شامل القاب و اسم شمس الدین طنبا نوشته شده است؛ کتیبه به وسیله دو کنگره‌ی دایره‌ای شکل قرمز قطع شده است که درون آن یک خط محیطی مربع شکل سیاه رنگ ترسیم شده و درون آن، رنگ شیر قرمز منقوش است (تصویر شماره ۱۵).

علاوه بر ممالیک، آل رسول و عثمانی‌ها نیز از نقش شیر استفاده کرده‌اند. تورانشاه ایوبی، برادر صلاح الدین ایوبی در سال ۵۶۹ یمین را فتح کرد و از آن زمان تا سال ۶۲۶ که صلاح الدین یوسف پسر ملک کامل مجبور به ترک آن شد، یمین تحت فرمانروایی سلاطین ایوبی قرار داشت و حتی پس از آن هم، آل رسول به ادامه سیاست‌های ایوبیان در یمین ادامه دادند (باسورث، ۱۲۵) و همین وضعیت باعث شده بود که وجوه فرهنگی ایوبیان را نیز دنبال کنند که از آن جمله می‌توان به ضرب نقش شیر یا اردک بر روی سکه‌های این دوره نام برد؛ برای نمونه ملک سیف الدین علی بن ملک هژبرالدین داوود (۷۲۱-۷۶۴)، نقش شیر را بر پشت سکه درهم خود، درون یک تریج کنگره دار ضرب کرده است و در کنار نقش شیر در دو محیط دایره‌ای به مکان و زمان ضرب سکه یعنی المَهْجَم^۱ و سال ۷۳۶ نیز اشاره شده است (تصویر شماره ۱۶). سلطان سلیمان عثمانی هم برای جاوید ماندن یاد و خاطره پیروزی عثمانی‌ها بر ممالیک در سال ۹۲۳، نقش شیر سلطان بیبرس را در دو طرف یکی از هفت دروازه شهر قدیمی اورشلیم که به عربی باب الاسباط خوانده می‌شد، نقش کرده است (Murphy O'Connor, 23) (تصویر شماره ۱۷). معلوم نیست در اینجا کلمه الاسباط اشاره به اسباط بنی‌اسرائیل دارد یا تصحیف الاسباع است، مانند قناطر السباع (پل درندگان) که با توجه به قرائن گمان اخیر ترجیح دارد.

نشان شیر همواره در حال گام برداشتن به سمت جلو نمایش داده شده است، به این

۱. قبلاً شهر مهمی در منطقه‌ی شمالی تهامه یمین.

شکل که معمولاً پنجه راست و دمش را بالا گرفته و در مواردی در حال راه رفتن به سمت چپ است و پنجه چپ خود را بلند کرده و دمش را بالا برده است. این نقش روی نشان‌ها در بیشتر مواقع تنها ظاهر می‌شود به استثنای دو نشان دو زمینه‌ای که زمینه‌ی پایینی یکی از آن‌ها ۸ تکه و در یکی دیگر ۹ تکه (تصاویر شماره ۱۸) است (منظور از تکه‌ها خطوط موربی است که روی کل سطح قابل تشخیص است). رنگ شیر در طول تاریخ، از جمله نشان‌هایی بوده که به همراه حیوان یا یک شخص دیده شده، حال آنکه عقاب به همراه حیوان دیگری دیده نشده و اغلب در حالت ایستاده بالای برخی اشیاء مانند شمشیر، جام و بقچه ترسیم شده است.

نتیجه

نقش شیر در دوره ممالیک از نقوش پربسامدی است که در نشان‌های مصور مخصوص سلاطین و امرا و صاحب منصبان عالی رتبه‌ای چون نایبان و خواص سلطان کاربرد داشته است. در آثار متنوعی که از این دوره بر جای مانده و هم اکنون در موزه‌های مختلف نگهداری می‌شود، این نقش با رنگ‌های مختلف در زمینه‌های تزیینی متنوعی چون آرابسک و نقوش گیاهی و نیز همراه با کتیبه‌هایی که معرف صاحب نشان بوده، منقوش است. بر اساس این آثار، نشان‌های مصور با رنگ شیر عمدتاً بر دیواره‌های بناها و سازه‌های مهم ساخته شده به دستور سلطان یا امیر مثل مدارس، مساجد، پل‌ها و سکه‌های ضرب شده در دوران حکومت آن‌ها و بر ظروفی چون گلدان، عطردان و امثال آنها حک می‌شده است. با توجه به شواهد و قرائنی که در این پژوهش به آنها اشاره شد، به نظر می‌رسد از این نشان در تشکیلات دولتی ممالیک، مفاهیمی چون قدرت، پیروزی بر دشمنان و شجاعت در میدان جنگ، افاده می‌شده و یا صاحبان این نشان به واسطه آن استمداد قدرت و پیروزی و شجاعت می‌کرده‌اند. همچنین بررسی ذهنیت‌های فرهنگی کهن‌تر و ریشه دارتری در مصر درباره تاثیرات نجومی برج اسد و در نتیجه قدرت‌های جادویی و ساحرانه نقش شیر می‌تواند در تبیین و تفسیر این نشان و چگونگی شکل‌گیری مفهومی آن در میان مصریان مفید باشد. در این پژوهش بنا بر اقتضاء موضوع، فقط به بحث کوتاهی در این باره بسنده شده است. پژوهش دیگری که می‌تواند مکمل این بحث باشد، جستجوی شواهدی برای اثبات یا رد این فرضیه است که ممکن است تصاویر حیواناتی نظیر شیر دارای قدرتی ویژه تلقی می‌شده و حک

کردن این نقوش نه به معنای نشان دادن قدرت یا برتری، بلکه به منظور کسب نیروهای نهفته این نقوش بوده است؛ نظیر فرایند فهمی که در باره تصاویر طلسمی در مناطقی مثل ایران، مصر و سوریه باستان رواج داشته است.

تصویر شماره ۱- دروازه حران با رنگ شیر و (انسان یا عقاب) در مقابل آن - ابوییان - قرن هفتم هجری

1. https://archnet.org/system/media_contents/contents/33887/medium/ICR0564.jpg?1384706997

تصویر شماره ۲ - یک تکه سنگ دارای رنگ شیر - باب الفرج - ایوبیان - اواخر قرن ششم
و اوایل قرن هفتم هجری - متحف حلب الوطنی

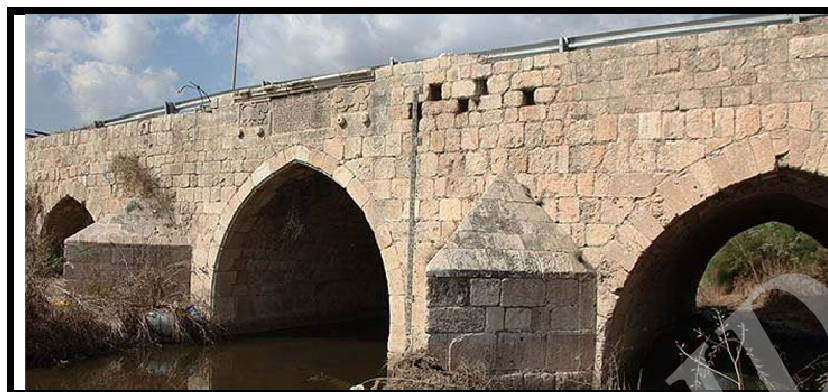
تصویر شماره ۳ - در زاویه قلندریه با رنگ شیر

1. http://www.museumwnf.org/images/zoom/objects/isl/sy/1_a/46/1.jpg.
<http://www.discoverislamicart.org>.

۲. عدرة، رشا، «الرنوك المملوكية في دمشق»، (پایان نامه، چاپ شده)، دمشق، كلية الآداب و العلوم الانسانية جامعة دمشق، ۲۰۱۲-۲۰۱۳ م، ص ۱۸۴.

تصویر شماره ۴- پل لیدا (جسر جنداس) دارای دو رنگ شیر در اطراف کتیبه - قرن هفتم هجری

1. https://media.vam.ac.uk/media/thira/collection_images/2014HG/2014HG8899_jpg_ds.jpg

تصویر شماره ۵- مسجد (مدرسه) ظاهریه دارای دو عدد رنگ شیر روی در ورودی - قرن هفتم هجری

1. https://media.vam.ac.uk/media/thira/collection_images/2015HL/2015HL0386_jpg_ds.jpg.

تصویر شماره ۶^۱ - در کوب مسجد (مدرسه) ظاهریه با رنگ شیر - قرن هفتم هجری

تصویر شماره ۷^۲ - قلعة الحصن دارای دو عدد رنگ شیر در ابتدا و انتهای خط دوم کتیبه - قرن هفتم هجری

1. Lane poole, Stanley, The Art of the Saracens in Egypt, Henrietta street, London, 1888, Vol 2, p: 224, fig 83.
2. <http://c7.alamy.com/comp/BKR2MP/detail-of-stone-epigraphic-arabic-inscription-over-main-doorway-krak-BKR2MP.jpg>

تصویر شماره ۸ - سکه‌های دینار، درهم و فلس با رنگ شیر - ملک ظاهر بیبرس - قرن هفتم هجری - British Museum

تصویر شماره ۲۹ - سکه‌ی درهم - برکه خان با رنگ شیر - قرن هفتم هجری

1. http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/search.aspx?searchText=Mamluk
2. Lavoix, pVI, fig747.

تصویر شماره ۱۰- سکه فلسی با رنگ شیر به همراه خورشید - صلاح الدین محمد - قرن هشتم هجری

تصویر شماره ۱۱- سکه دارای رنگ شیر - ملک اشرف شعبان دوم - قرن هشتم هجری - British Museum

1. <http://islamiccoins.ancients.info/mamluk/b392.JPG>

2. http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/search.aspx?searchText=Mamluk

تصویر شماره ۱۲- سکه‌های فلسی با رنگ شیر - برقوق - قرن هشتم و نهم هجری

تصویر شماره ۱۳- قلعه دمشق با رنگ شیر در دو طرف کتیبه خط دوم - قانسوه غوری

1. <http://islamiccoins.ancients.info/mamluk/>

۲. عدره، ص ۲۳۱

3. Mayer, pXXX, fig1

طرف مسی با رنگ شیر و بقچه - ممالیک - قرن هفتم هجری

تصویر شماره ۱۵ - چراغدان خمره‌ای شکل با رنگ شیر درون خط محیطی مربع - ممالیک - قرن هشتم هجری -
المتحف الفن الاسلامی بالقاهرة

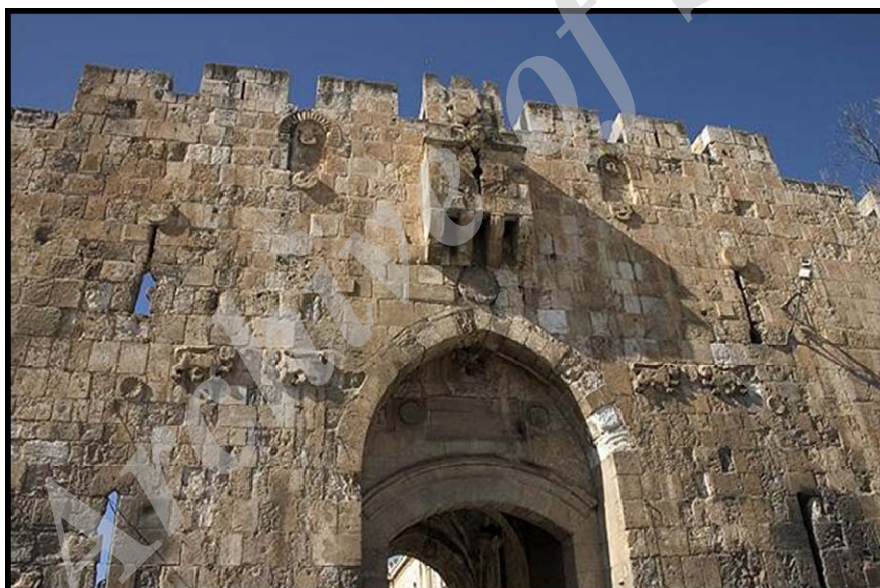

1. http://www.eternalegypt.org/images/elements/30012-8-IS--18038-_310x310.jpg1.

تصویر شماره ۱۶- سکه‌ی درهم با رنگ شیر - آل رسول - قرن هشتم هجری - David collection

تصویر شماره ۱۷- باب‌الاسباط (الاسباع) دارای دو عدد رنگ شیر - عثمانیان - قرن دهم هجری

1. http://mm.davidmus.dk/assets/724/coin_large/11-15__C172_rev22.png
2. http://allaboutjerusalem.com/sites/default/files/imagecache/big-image-gallery/ifa_upload/lions_gate.jpg

تصویر شماره ۱۸ - عطردان بارنک شیر - قرن هشتم هجری - Corning Museum of Glass

منابع

- ابن ایاس، محمد بن احمد، *بدائع الزهور فی وقائع الدهور*، تصحیح محمد مصطفی. قاهره: دارالاحیاء الکتب العربیة، ۱۳۹۵.
- ابن طولون دمشقی، محمد بن علی. *اعلام الوری بمن ولی نائباً من الاتراک بدمشق الشام الکبری*، تصحیح محمد احمد دهمان. دمشق: دارالفکر، ۱۹۶۴.
- ابشیهی، شهاب الدین، *المستطرف فی کل فن مستطرف*، بیروت، ۱۴۱۹.
- عرینی، السید الباز، *الممالیک*، بیروت: دار النهضة العربیة، ۱۹۷۶.
- بقاعی، ابراهیم بن حسن، *عنوان الزمان بتراجم الشیوخ و الاقران*، تصحیح حسن حبشی. قاهره: دارالکتب و الوثائق القومیة. ۱۴۲۲.
- بیرس منصورى، *زبدہ الفکر فی تاریخ الهجره*، تحقیق زبیده محمد عطا، عین للدراسات و البحوث الانسانیة و الاجتماعیة، ۱۳۸۰/۲۰۰۱.
- بیرونی، ابوریحان، *آثار الباقیة عن القرون الخالیة*، تصحیح پرویز اذکابی، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۰.
- جاحظ، *الحيوان*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۴.
- جاحظ، *الرسائل الادبیة*، بیروت، دار مکتبه هلال، ۱۴۲۳.
- راغب اصفهانی، *محاضرات الادباء*، بیروت، دار ارقم، ۱۴۲۰.
- زمخشری، *ربیع الابرار و نصوص الاخیار*، بیروت، موسسه اعلمی، ۱۴۱۲.
- ذیلابی، نگار، "رنک، نشان‌های مصور در مصر مملوکی"، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۶، ۱۳۸۶، از ۱۱۷-۱۴۰.

1. <https://www.cmog.org/collection/search/Mamluk>.

- ذیلایی، نگار، «*بیوند صورتگری و طلسمات در اسلام*»، تاریخ و تمدن ملل اسلامی، بهار و تابستان ۱۳۹۵، دوره ۱۲، شماره ۲۳، ص ۲۸-۳.
- رفیع فر، جلال و مهران ملک، «*آیکونوگرافی نماد پلنگ و مار در آثار جیرفت (هزاره سوم قبل از میلاد)*»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۴، ۱۳۹۲ از ۳۶-۷.
- طاهری، صدرالدین، «*کهن الگوی شیر در ایران، میان رودان و مصر باستان*»، هنرهای زیبا هنرهای تجسمی، شماره ۴۹، ۱۳۹۱ از ۹۳-۸۳.
- عده، رشا، «*الرنوک المملوکیة فی دمشق*»، (پایان‌نامه، چاپ شده)، دمشق، کلیة الآداب و العلوم الانسانیة جامعة دمشق، ۲۰۱۳-۲۰۱۲.
- عینی، بدرالدین محمود، «*عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان*»، تصحیح امین محمد امین، قاهره: دار الکتب و الوثائق القومية، ۱۴۳۱.
- کاشغری، محمود بن حسین، «*دیوان لغات الترك*»، بی‌جا: دارالخلافة العلیة - مطبعه‌ی عامره، ۱۳۳۳.
- مقریزی، احمد بن علی، «*المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار*»، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۸.
- موسوی، جمال، «ایران و نماد نجومی جغرافیایی آن در هفت اقلیم»، در *هشتمین کنگره بین‌المللی ایران‌شناسی اسپانیا*، به اهتمام احمد رضا خضری و رودریگز خواکین، تهران آبان ۱۳۹۷.
- نویری، *نهایه الارب*، قاهره، دارالکتب و الوثائق القومیة، ۱۴۲۳.
- Balog, Paul. *Coinage of the mamluk sultans of Egypt and Syria*, New York: Americans Numismatic society, 1964.
- Lane Poole, Stanley. *Catalogue of oriental coins in british museum*, New York: Astor library, vol9, 1892.
14. Lavoix, Henri, *cataloguedesmonnaies musulmanes de la bibliotheque nationale*, Paris :imprimeie nationale, vol egypte ET syrie, 1896.
- Mayer, Leo Ary, *saracenic heraldry*, New York: Oxford, 1933.
- Murphy O'Connor, Jerome, *The holy land*, New York: Oxford, 2008.
- Rabbat, Nasser, 'Rank', *EI2*, Leiden: E.J.Brill, Vol8, 1995.
- <https://archnet.org>.
- <http://www.discoverislamicart.org>.
- <http://www.eternaegypt.org>.
- <https://www.bmimages.com>.
- <http://www.museumwnf.org>.
- <http://mm.davidmus.dk>.
- <https://www.cmog.org>.
- <http://islamiccoins.ancients.info>.
- <https://www.vam.ac.uk>.
- <http://allaboutjerusalem.com>